

Katarzyna Leszczyńska*,
Agata Dziuban**

POMIĘDZY ESENCJALIZMEM A KONSTRUKTYWIZMEM. PŁEĆ (KULTUROWA) W REFLEKSJI TEORETYCZNEJ SOCJOLOGII – PRZEGLĄD KONCEPCJI***

W artykule autorki podejmują próbę wskazania głównych tropów teoretycznych, dotyczących kategorii płci kulturowej, obecnych w klasycznej socjologii ogólnej i w wyodrębniających się wyspecjalizowanych subdyscyplinach socjologicznych, konceptualizujących płęć. Przemiany w konceptualizowaniu socjologicznym płci są przedstawione jako jej swoiste deesencjalizowanie. Wyrazem deesencjalizacji płci jest stopniowe odchodzenie od jej biologicznego czy naturalistycznego rozumienia ugruntowanego w klasycznej refleksji socjologicznej w stronę definiowania płciowości w kategoriach społecznych i kulturowych (ról płciowych, relacji władzy, praktyk interakcyjnych), a w końcu dekonstrukcji wszelkich esencjalizujących ujęć płciowej podmiotowości i tożsamości płciowej.

Słowa kluczowe: płęć kulturowa (gender), teoria socjologiczna, socjologia, esencjalizm, konstruktywizm

1. WSTĘP

Philip L. Culbertson (2001: 638) twierdzi, że w dyskursie współczesnych nauk społecznych współlistnieją trzy główne perspektywy definiowania szeroko rozumianej kategorii płci, a mianowicie: esencjalistyczna, mitopoetycka oraz konstruktywistyczna. Pierwszy z nurtów szuka źródeł wzorów kobiecości i męskości w biologii, przybierając różne oblicza (socjobiologiczne, naturalistyczne czy ewolucyjne; zob. Hyży 2003; Buss 2001), ostatni z nich lokuje genezę różnic i zachowań płciowych w procesach socjalizacyjnych, enkulturacyjnych i strukturalnych (zob. np. Bem 2000; Connell 2009; Butler 2008). Perspektywa mitopoetycka, rozpowszechniona w niektórych nurtach antropologii i psychologii (zwłaszcza transpersonalnej), jest zakorzeniona przede wszystkim w koncepcji Carla G. Junga, a w związku z tym pochodzenia wzorów płciowych szuka w nieświadomości i archetypach kulturowych

* AGH Akademia Górniczo-Hutnicza; leszczyńska.katarzyna@gmail.com

** Uniwersytet Jagielloński; agata.dziuban@uj.edu.pl

*** Projekt części autorstwa Katarzyny Leszczyńskiej został sfinansowany ze środków Narodowego Centrum Nauki przyznanych na podstawie decyzji numer DEC-2011/01/B/HS6/01753.

(zob. np. Machut-Mendecka 2001a; Bly 2004)¹. W myśli teoretycznej socjologii, której analiza jest przedmiotem niniejszego artykułu, powszechne są przede wszystkim różne ujęcia konstruktywistyczne, uznające kategorię gender za centralną w dyskursie definicyjnym. Rzadsze są ujęcia esencjalistyczne, które jednak wciąż mają swoich zwolenników, zwłaszcza wśród przedstawicieli i stronników socjobiologii i psychologii ewolucyjnej.

W artykule podejmujemy próbę wskazania głównych tropów teoretycznych, obecnych początkowo w klasycznej socjologii ogólnej, a następnie w wyodrębniających się wyspecjalizowanych subdyscyplinach socjologicznych, konceptualizujących płęć (socjologii płci i socjologii ciała)². Choć nasza uwaga przede wszystkim koncentruje się na współczesności, to za konieczne uznaliśmy przywołanie na początku artykułu również treści klasycznych koncepcji socjologicznych, w których autorzy pośrednio formułują założenia ontologiczne, dotyczące kobiecości i męskości. Z perspektywy ustaleń współczesnej socjologii płci, w której po zwrocie kulturowym i performatywnym zdają się dominować konstruktywistyczne ujęcia rzeczywistości społecznej, propozycje klasyków, esencjalizujące i biologizujące właściwości płciowe, mogą być uznane za mało przydatne w społecznych analizach kobiecości i męskości. Są one jednak niezmiernie ważne z kilku względów.

Jak słusznie konstatuje R.A. Sydie (1994: 117), pojawienie się społecznego dyskursu o płciowości, biologicznie warunkowanych różnicach płciowych i dychotomicznie rozumianych rolach społecznych kobiet i mężczyzn jest związane z rozwojem nowoczesnej nauki, w tym nauk społecznych. Przekonania ugruntowane w koncepcjach klasyków zdeterminowały definiowanie płci aż do lat 70. XX wieku, co oznacza, że naturalistyczna i esencjalistyczna wizja kobiecości i męskości dominowała do zwrotu kulturowego w socjologii. Rozwój refleksji naukowej nad społecznie konstruowanymi wzorami płci i jej kulturowym pochodzeniem, w socjologii, w porównaniu z innymi naukami społecznymi i humanistycznymi, nastąpił zatem stosunkowo niedawno. Płęć w socjologii klasycznej uznawano za biologiczną, a więc niewartą socjologicznych analiz procesów jej powstawania i reprodukcji. To, co było uznawane za przedmiot badań właściwych socjologii, to analizowanie ról płciowych (*sex roles*), postrzeganych jako biologicznie uwarunkowane, lub ewentualnie procesów socjalizacyjnych do norm płci kulturowej, w których podmiot uważano za biernego odbiorcę wzorów społecznych³. W latach 80., wraz z nadejściem tzw. zwrotu kulturowego⁴ w naukach społecznych i rozwojem myśli postmodernistycznej, poddano radykalnej krytyce odnoszącej się do biologii czy stabilnych ról społecznych ujęcia płciowości, kładąc nacisk na problematyczny i niestabilny charakter samej podmiotowości i konstytuujących ją społecznych norm.

¹ W tym nurcie, naszym zdaniem, można także umieścić kierunki powiązane z myślą *Écriture féminine*, z jednej strony podkreślającą tekstualność płci, z drugiej zaś formułującą tezy o prekonceptualnej i przedpojęciowej naturze kobiecości (zob. np. Cixous 1993; Irigaray 2010; Kristeva 1980, 1982).

² W artykule przyjmujemy umiarkowaną definicję teorii socjologicznej. Czynniki konstytuujące teorię – według tego ujęcia – to założenia ontologiczne, epistemologiczne i metodologiczne oraz twierdzenia i pojęcia (Alexander 2006).

³ O mocnym statusie naturalistycznego postrzegania płci w socjologii świadczy fakt, że T. Luckmann i P.L. Berger, czyli jedni z twórców i popularyzatorów konstrukcjonistycznej teorii społeczeństwa, w *Společnym tworzeniu rzeczywistości*, wydanym 1966 roku, za punkt wyjścia przyjmują aksjomat o społecznym tworzeniu i samotworzeniu człowieka, jednocześnie jednak przekonując, że płęć jest kategorią, która nie ma społecznego charakteru, a jest przede wszystkim biologiczna (Berger, Luckmann 2010: 94).

⁴ Szerzej na ten temat piszemy w kolejnych częściach tekstu.

Mamy świadomość złożoności tematu oraz zróżnicowania poszczególnych nurtów teoretycznych, dlatego w żaden sposób treści niniejszego artykułu nie uznajemy za wyczerpującą, a jedynie za przyczynek do dalszej, pogłębionej refleksji nad statusem kategorii płci w teoriach socjologicznych. Refleksję taką uważamy za konieczną, zwłaszcza w obliczu rosnącego zainteresowania płcią w socjologicznych i społecznych projektach badawczych, również w Polsce. Współczesne badania socjologiczne (szczególnie prowadzone przez badaczy i badaczki zorientowane feministycznie) kategorię płci nierzadko traktują albo intuicyjnie i niekonsekwentnie, swobodnie interpretując założenia metodologiczne czy ontologiczne, służące jej eksplikacji, albo postrzegają – zwłaszcza w teoretycznej socjologii ogólnej – w kategoriach właściwości stałych, homogenicznych i nadają jej najwyżej status zmiennej niezależnej. Według Beverley Skeggs możemy mówić wprost o swoistej wojnie pomiędzy badaczkami zorientowanymi feministycznie a badaczami tworzącymi w obrębie współczesnych teorii socjologicznych. Wojna ta, jak pisze autorka, dotyczy kluczowych pojęć, a szczególnie podejścia do ogólnych teorii, które badaczki gender nierzadko kontestują, uznając je za reprezentujące jedynie męski punkt widzenia i upraszczające relacje społeczne. Z kolei dla wielu socjologów reprezentujących teorię ogólną perspektywa feministyczna jako ideologicznie zaangażowana „posiada niewielką akademicką wiarygodność, funkcjonuje na marginesie [socjologii – *przypis autorem*], a próbuje wyrzucić presję na centrum, które jednak ocenia feminizm w kategoriach partykularności, osobliwości lub specjalizacji” (Skeggs 2008: 674).

Jak zaznaczyliśmy, celem artykułu jest przedstawienie głównych tropów obecnych w dyskusji teoretycznej socjologii. Jesteśmy przekonane, że na socjologiczną refleksję o płci należy patrzeć z perspektywy rozwoju teorii socjologicznej, nie zaś jak na dyskurs niszowy, lokujący się na marginesie socjologii ogólnej i wobec niej wyłącznie krytyczny. Refleksja o płci (zwłaszcza jej przemiany) we współczesnej socjologii światowej może być potraktowana jako źródło wiedzy o kierunkach rozwoju teorii, jej dylematach i wyzwaniach dotyczących zwłaszcza relacji między podmiotem i działaniem aktorów społecznych a strukturą społeczną i instytucjami.

2. ESENCJALIZM U ŹRÓDEŁ – PLEĆ W OPTYCE OJCÓW SOCJOLOGII

Niełatwo w klasycznych dziełach socjologicznych⁵ znaleźć treści podejmujące bezpośrednio refleksję nad płcią i jej społecznymi konsekwencjami. Uważna lektura prac autorstwa takich twórców jak Auguste Comte, Karol Marks, Emilé Durkheim, Maks Weber czy wieńczący klasyczną socjologię Talcott Parsons wskazuje jednak, że refleksje nad kobiecością i męskością nie były im obce. Pierwsi socjologowie tematykę płci podejmowali przy okazji analiz systemu społecznego, zwłaszcza rodzinnego (Comte 1973; Sydie 1994: 120; Chafetz 2006; Parsons 1972: 103–125), jej znaczenia w kontekście integracji społecznej i potencjalnych dysfunkcji

⁵ Socjologów uznanych za twórców klasycznych podajemy za: Barlösius 2009: 17–18. Oprócz socjologów wymienianych przez Evę Barlösius można również wskazać socjolożki, których prace nie są jednak uwzględniane w podręcznikach do socjologii, a które podejmowały analizę funkcjonowania płci w systemach społecznych, np. Olive Schreiner, Matylda Vearting, za: Connell 2009: 34–35 (zob. również artykuł Janusza Muchy w niniejszym tomie „Studiów Humanistycznych AGH”).

(Durkheim 2006, 2011; Spencer 1970⁶; Parsons 1972), ewentualnie także rozważali źródła nierówności społecznych, w tym między płciami (Engels 2002)⁷.

Założenia przyjmowane przez klasyków socjologii powieły przekonania ugruntowane w XIX-wiecznej psychologii czy medycynie, akcentujące radykalny dymorfizm płciowy i esencjalistyczne oraz heteronormatywne definiowanie kobiecości i męskości. Dyskurs klasyków wpisywał się także w zakorzenione w myśli oświeceniowej przekonanie o różnicy i napięciu między naturą a kulturą. Płeć (*sex*), podobnie jak seksualność czy ciało, była przez pierwszych socjologów traktowana wyłącznie jako rezultat biologicznych uwarunkowań, a zatem niezmiennych, uniwersalnych i przypisanych jednostce ludzkiej. Zdaniem socjologów jednostki nie miały wpływu na kształt wzorów kobiecości i męskości, mogły jedynie im się podporządkować, te zaś (gdy zagrażały racjonalnym praktykom) poddać kontroli społecznej.

Kobiecość i męskość były widziane w teoriach klasyków takich jak Herbert Spencer, Émile Durkheim czy Talcott Parsons przez pryzmat naturalnie warunkowanych różnic emocjonalnych, intelektualnych czy poznawczych, ujawniających się w różnych potrzebach, predyspozycjach, rolach społecznych czy systemach wartości kobiet i mężczyzn (Marshall 2002: 136–142; Shope 1994: 23–36). Różnice między kobiecością a męskością to według klasyków różnice między cielesnością a umysłowością, irracjonalnością i uczuciowością a rozumnością czy orientacją na wartości kolektywne a indywidualizmem. Polaryzacja płci leżała u podstaw płciowego podziału pracy, w którym, zdaniem Parsonsa, kobiety ukierunkowane na emocje, skłonne do działań afektywnych, kierowane instynktem wspólnotowym powinny były zapewniać stabilność systemu rodziny (Ghail i Haywood 2007: 20–22). Mężczyźni natomiast predysponowani byli do działań instrumentalnych, pozarodzinnych. Według Durkheima między naturą determinującą kobiecość a tym, co społeczne i racjonalne, czyli męskie, istniało stałe napięcie, przy czym w ostatecznym starciu siły kultury i społeczeństwa okazywały się dominujące. Dominacja męskiej racjonalności nad kobiecą emocjonalnością miała być gwarantem prawidłowego rozwoju cywilizacyjnego i równowagi w systemie społecznym. Kontrola społeczna biologicznych instynktów i popędów – ujawniająca się także w kontroli kobiecości przez męskość – była zatem w optyce ojców socjologii podstawą konstytuującego się nowoczesnego porządku społecznego. Jak twierdzi Sydie, Comte w tym kontekście powierzył socjologii swoistą misję, twierdząc, że jako nauka „dowodzi (...), że równość między płciami, o której się mówi, jest niekompatybilna ze społeczną egzystencją” (Sydie 1994: 120).

Również w koncepcji Maksa Webera możemy odnaleźć wizje spolaryzowanej płci. Choć Weber pod wpływem prac swojej żony, Marianne Schnitger, zaangażowanej w międzywojenny

⁶ Jak zaznacza Janet Saltzman Chafetz, w twórczości Spencera można wyodrębnić epizod, który ocenia ona jako specyficzny dla liberalnego feminizmu. W rozdziale książki *Statyka społeczna* z 1851 roku, zatytułowanym *Prawa kobiet*, wskazuje on na społeczne uwarunkowania różnic między kobietami a mężczyznami oraz na równe i naturalne prawa obu płci. Jednak już cztery lata później zafascynowany darwinizmem stwierdza, że to biologia jest źródłem wszelkiej różnicy, zaś mózg kobiety, mniejszy od męskiego, czyni ją mniej zdolną do racjonalnego myślenia i zależną od mężczyzny (Chafetz 2006: 4).

⁷ Na uwagę należy mieć nieliczne, acz ważne odstępstwa od radykalnego esencjalizmu biologicznego wśród myślicieli klasycznych, podejmujących refleksję o płci. Warto wspomnieć chociażby o wieńczącym klasyczny liberalizm filozofie społecznym, Johnie Stewarcie Millu, który konstatował konieczność (względego) równoprawienia kobiet w systemie państwowym (Mill 1995).

ruch emancypacyjny, uznawał, że natura kobiet i mężczyzn jest złożona i niejednoznaczna, to jednak kobiecości przypisywał przywiązanie do cielesności, zaś męskości do racjonalności. (Marshall 2002: 142–144). Ucieleśnienie kobiet świadczyło o ich bliższym związku z naturą i czyniło je podatniejszymi niż mężczyźni na zagrożenia związane z erotyką. Według Roslyn Wallach Bologh teoria Webera dotycząca racjonalności to teoria świata bez kobiet (*no-women's land*), bowiem odnosi się przede wszystkim do cech „heroicznej męskości”, zaś kategoria działania społecznego, stanowiącego centrum koncepcji Webera, jest w domyśle interpretowana przez niego jako model działania męskiego (za: Skeggs 2008: 672). Jak zaznaczają Anne Witz i Barbara L. Marshall (2003: 340), ten sposób formułowania założeń, w którym to, co męskie, jest domyślne i po prostu ludzkie, a to, co kobiece, jest określone wprost, jest wciąż obecny w socjologii ogólnej również współcześnie⁸.

W teoriach klasyków refleksja nad płciowością była osadzona w kontekście analiz rozwoju i postępu społecznego. Zdaniem Durkheima czy Comte'a czynnikiem różnicującym funkcje płciowe była ewolucja. W społeczeństwach tradycyjnych o niskim stopniu specjalizacji kobiety i mężczyźni byli do siebie podobni. W społeczeństwach nowoczesnych stali się przede wszystkim różni. Ludzie – wedle Comte'a – mieli różnić się od zwierząt inteligencją, jednak to mężczyźni lokowali się na wyższym stopniu ewolucji aniżeli kobiety (Sydie 1994: 120; Shope 1994). Według Durkheima kobiety były słabsze fizycznie, drobniejsze i miały mniejsze mózgi. Różnicowanie się płci w ujęciu Comte'a i Durkheima było zatem dowodem na rozwój społeczny i postęp cywilizacji. Jak twierdzi Skeggs (2008: 672), w dyskursie klasycznych socjologów męskość jawiła się jako metafora nowoczesności i cywilizacji.

Dymorficzna wizja płciowości, przyjęta przez socjologię klasyczną, przysporzyła, jak zauważa Marschall, wielu problemów. Najważniejszym jest według badaczki nie – jak nieraz się twierdzi – pomijanie miejsca kobiet w konstytuowaniu porządku społecznego, ale pogodzenie przekonania o racjonalności mężczyzny i jego równoczesnej aktywnej i pożądlivej seksualności (Marshall 2002: 139–141). Według Durkheima mężczyźni byli poddani silniejszemu procesowi socjalizacji i kontroli społecznej, a także alienacji. Mężczyzna był również jednostką z natury racjonalną, przyczyniającą się do rozwoju cywilizacyjnego i pełniącą funkcje w sferze pozadomowej. Był on jednocześnie istotą popędliwą, której zapanowanie nad ciałem sprawiało kłopot, a jedynie małżeństwo monogamiczne mogło powstrzymać mężczyznę od „anomalii seksualnej”, objawiającej się kompulsywnością i skłonnościami samobójczymi (Durkheim 2006: 274). Według Durkheima kobiety nie wykazywały skłonności autodestrukcyjnych, związanych z seksualnością, ich dysfunkcyjność wiązać się miała z innymi doświadczeniami (Marshall 2002: 143).

Jak podkreśla Sydie, przypisanie ojcom socjologii prostego mizoginizmu dyskredytującego kobiecość w sferze publicznej jest uproszczeniem ich koncepcji. Założenia dychotomizujące

⁸ Dymorficzna wizja płciowości zakładała także inne charakterystyki kobiecości i męskości. Według Durkheima z natury dynamiczna męskość wewnętrznie pluralizowała się, to znaczy mężczyźni – ze swojej istoty ukierunkowani na indywidualizm – mogli się od siebie różnić. Kobiecość pasywna i zorientowana na kolektywne wartości była widziana jako homogeniczna i różniła się jedynie jako „masa” od zbiorowości mężczyzn (Marshall 2002: 140). Podobne przekonanie o przeciętnej naturze kobiety wyrażał George Simmel, przypisując męskiej wyjątkowość powołanie do zwierchnictwa nad całym gatunkiem ludzkim (Simmel 1984: 103). Kolektywna orientacja według Durkheima miała także determinować fakt, że mężatki rzadziej niż kobiety niezamężne podejmowały się prób samobójczych.

pleć należy (co oczywiste) odczytywać, uwzględniając kontekst historyczny oraz założenia i uprzedzenia ówczesnej psychologii, medycyny i seksuologii. Jak na XVIII- i XIX-wieczną myśl społeczną, niektóre z twierdzeń socjologów zdają się być i tak rewolucyjne⁹. Przykładowo Comte podkreślał swego rodzaju komplementarność kobiecości i męskości, przypisując tym pierwszym naturalną „cudowną spontaniczność” (Comte 1973: 488), pisząc „rodzone, aby kochać i być kochane, wyzwolone z wszelkiej odpowiedzialności praktycznej, dobrowolnie ukryte w głębi rodzinnego domu, nasze zachodnie pozytywistki staną się przedmiotem stałego hołdu, będące wyrazem odczuwanej w pełni wdzięczności” (Comte 1973: 427).

3. SOCJOLOGIA PŁCI NA ROZDROŻU – MIĘDZY ESENCJALIZMEM A KONSTRUKTYWIZMEM

Źródła wprowadzenia do dyskursu socjologicznego pojęcia płci definiowanej w kategoriach społecznych (a zatem zmiennych), a nie tylko biologicznych, są wielowymiarowe. Czynnikiem, na który wskazuje większość z opracowań, była aktywność przedstawicielek ruchów feministycznych drugiej fali na arenie publicznej, politycznej i kulturowej¹⁰. Feminizm z początków drugiej fali realizował się przede wszystkim w wymiarze politycznym i społecznym, jednak zaznaczył swoją obecność również w refleksji naukowej.

Kluczową kategorią, zainspirowaną gramatyczną terminologią językoznawczą, stało się pojęcie gender, rozumiane jako zespół ról, oczekiwań społecznych i właściwości przypisywanych kobiecości i męskości, a widzianych jako konsekwencja wpływu zmiennych i procesualnych czynników społecznych¹¹. Równie istotną, obok gender, kategorią konstytuującą płciowość człowieka – w ówczesnym dyskursie socjologów – była kategoria płci biologicznej, utożsamiana z różnicą anatomiczną i z tym, co stałe, warunkowane naturalistycznie, cielesne, związane zwłaszcza z reprodukcją (Brickell 2006; Widerberg 2000; Subramaniam 2001: 639–641).

Relacja między konstruktywistycznie rozumianą gender (płcią społeczną) a esencjalistycznie rozumianą sex (płcią biologiczną) była i jest widziana zazwyczaj jako arbitralna i symboliczna, a nie przyczynowo-skutkowa, co oznacza, że biologia nie jest interpretowana jako determinant zachowań społecznych. Jak konstatowała Ann Oakley, popularyzatorka

⁹ W XIX-wiecznej myśli społecznej Europy szczególną popularnością cieszyła się praca Edwarda Clarke’a, profesora harwardzkiej uczelni, pt. *Sex in Education or a Fair Chance For Girls* (1875), w której autor w długim i skomplikowanym wywodzie uzasadniał niebezpieczeństwa związane z kształceniem kobiet, wynikające z ich budowy anatomicznej i ogólnej natury biologicznej. Przykładowo więc konstatował, że kobiety, mając mniejsze czaszki, nie są anatomicznie przygotowane do nabywania wiedzy. Zdaniem Clarke’a poszerzenie wiedzy zwiększa objętość mózgu, który nie znajdując dość miejsca w niewielkiej czaszce, mógłby eksplodować i uśmiercić kobietę. Również delikatne kręgosłupy kobiece nie mogłyby – w opinii profesora – utrzymać ciężkiej od wiedzy głowy, a zatem edukacja kobiet bezpośrednio przyczyniała się do ich kalectwa.

¹⁰ Prekursorką feministyczną drugiej fali, będącą przedstawicielką esencjalizującego konstruktywizmu, była Simone de Beauvoir, która w pracy *Druga pleć* sformułowała założenia później powtarzane m.in. przez feministki liberalne (zob. Beauvoir 2003).

¹¹ Do nauk społecznych pojęcie to wprowadził Robert J. Stoller w książce pt. *Sex and gender* (1968); do rozpowszechnienia w socjologii rozróżnienia sex i gender przyczyniła się natomiast praca Anne Oakley z 1972 roku pt. *Sex, Gender and Society*.

tego rozróżnienia w naukach społecznych, to, co warunkuje wzory męskości i kobiecości, to gender, która jest relatywna i zależna od kontekstu, zawsze można bowiem wskazać na praktyki w danej społeczności uznawane za naturalne dla jednej z płci, a które w innych kulturach nie występują (Oakley 2005: 7–13). Niekiedy jednak uznaje się, że choć *sex* i gender konstytuują płciowość człowieka równocześnie, to jednak priorytetowa jest biologia, która może zdeterminować kulturowe praktyki płciowe (zob. Woodward 2008: 81).

W socjologii gender do lat 80. możemy wskazać na główne kierunki teoretyczne, które bazują na rozróżnieniu między *sex* i gender. Zdaniem Diane Richardson (2008: 9–13) podstawowe nurty tego czasu definiują płć jako: rolę społeczną, hierarchię społeczną i performans. Na podobny podział teorii do lat 80. wskazuje Raewyn Connell, przy czym o płci mówi – zamiast w kategoriach performansu – jako o praktyce społecznej (Connell 1987). Z kolei Chris Brickell (2006) wyróżnia trzy główne nurty w socjologicznej refleksji o płci, rozwijane od lat 60. i kwalifikuje je do szeroko rozumianego konstrukcjonizmu¹². Są to jego zdaniem: historycyzm, interakcjonizm symboliczny oraz materializm feministyczny.

Systematyzując te ujęcia, można zatem wskazać wśród głównych kierunków teoretycznych na trzy ogólne nurty (wciąż zresztą obecne w analizach współczesnej socjologii płci), a mianowicie: teorie roli i socjalizacji do ról i tożsamości płciowych, teorie odnoszące się do płci, lokujące w centrum pojęcia władzy, konfliktu i struktury/stratyfikacji płciowej, teorie *doing gender* (występujące w umiarkowanej formie), wyrastające z tradycji interpretatywnej, zwłaszcza etnometodologicznej.

W teoriach roli społecznej płć kulturowa jest definiowana jako „kulturowo i historycznie uwarunkowana rola społeczna kojarzona z kobietą lub mężczyzną i stosowana do opisu tożsamości osoby w kategoriach kobiecości i męskości” (Richardson 2008: 9). Znamienne jest, że w teoriach tych wciąż podstawą pozostaje polaryzacja płciowa i przekonanie o tym, że kobiecość i męskość to kategorie rozłączne. Do gender jednostka jest więc socjalizowana, przy czym socjalizacja jest postrzegana zazwyczaj jako proces oparty na interpretacji. Proces nabywania płci kulturowej jest złożony, można w nim jednak wyodrębnić kilka elementów, to znaczy: etykietowanie płciowe przejawiające się w języku, symbolach, gestach, atrybutach ubioru czy zabawkach, nabywanie kulturowo warunkowanej wiedzy o płci (np. o tym, co społecznie jest stosowne dla kobiet i mężczyzn), uniwersalizacja płci, to znaczy internalizacja idei o płci jako kategorii typowej dla jednostek ludzkich bez względu na osadzenie kulturowe, internalizacja przekonania o stałości płci (Richardson 2008: 9–10).

Do badaczy i badaczek reprezentujących ten nurt teoretyczny można zakwalifikować m.in. Nancy Chodorow (2006), Sandrę L. Bem (2000), która także w pewnych założeniach

¹² Ch. Brickell definiuje konstrukcjonizm jako nurt polisemiczny, opierający się na trzech głównych założeniach, a mianowicie: wyklucza istnienie realnego świata, wskazując na jego językową naturę, bagatelizuje kwestie nierówności społecznych, koncentruje się na kwestii subiektywności jako perspektywie analizy świata społecznego. Co ważne, Brickell celowo wyklucza z nurtu konstrukcjonistycznego poststrukturalizm, uznając, że tezy stawiane przez jego przedstawicieli i przedstawicielki są de facto rozwinięciem założeń sformułowanych we wcześniejszej socjologii, czy to etnometodologicznej, czy w interakcjonizmie socjologicznym. Przykładowo, jego zdaniem, koncepcja performatywności, sformułowana przez Judith Butler (o której mowa w dalszej części tekstu), jest w rzeczywistości powtórzeniem koncepcji interakcjonistów o sprawczej mocy rutynowego działania społecznego (Brickell 2006: 87–88, 100).

może być przypisana do mocnego konstruktywizmu, Barrie Thorne (1993) czy Raewyn Connell (która jednak na podstawie najnowszych prac częściej jest kwalifikowana jako autorka tworząca w obrębie teorii reżimów płciowych lub instytucjonalnych). Według tej ostatniej badaczki możliwe jest wyodrębnienie *sex* (biologicznego ciała) oraz konstruowanej społecznie *gender*. *Gender* powstaje w wyniku procesów socjalizacji i nabywania roli społecznej, przy czym procesy te są złożone, rekurencyjne, powtarzalne i instytucjonalnie warunkowane.

Teorie płci odnoszące się do kategorii władzy wyrastają bezpośrednio z postulatów ruchów feministycznych, szczególnie związanych ze środowiskami lewicowymi (ruch socjalistyczny, marksistowski). Wewnętrznie są one bardzo zróżnicowane, można w nich bowiem wyodrębnić zarówno nurty esencjalistyczne (posługujące się kategorią natury i zbiorowości kobiet), materialistyczne, jak i dekonstrukcjonistyczne (które interpretują samą kategorię kobiet jako subordynującą i uwikłaną w patriarchy, a wytworzoną przez mężczyzn (zob. Richardson 2008: 10–11). Jednak wszystkie je – jak się zdaje – łączy krytycyzm wobec teorii ról i socjalizacji, koncentrujących się na procesach mikrospołecznych i kształtowaniu płciowości indywidualnego podmiotu oraz przekonanie, że proces stawania się podmiotem płciowym jest przede wszystkim konsekwencją struktur patriarchalnej władzy wywierających przymus i reprodukowanych na różnych poziomach życia społecznego (ekonomicznym, politycznym czy religijnym), a zatem płeć jest przede wszystkim doświadczeniem strukturalnym, a nie indywidualnym¹³.

Rozwijane w tym nurcie kierunki analiz to badania nieodpłatnej pracy domowej kobiet jako źródła opresji (prowadzone np. przez Christine Delphy, 2007a; 2007b), badania relacji między ekonomią a płcią (np. Gale Rubin) czy analizy reprodukcji społeczeństwa klasowego (Guillaumin 2007, Mitchell 1966, Rowbotham 1973, Firestone 1979, Morgan 2003)¹⁴. Przykładowo więc, zdaniem Juliet Mitchell, struktury warunkujące porządek płci są złożone i utrwalane w czterech obszarach: produkcji, reprodukcji, socjalizacji i seksualności. Z kolei w ujęciu Sylvii Walby (za: Connell 2009: 75–76, 92) można wyodrębnić aż pięć różnych wymiarów struktur, które służą w zachodnich, współczesnych społeczeństwach reprodukowaniu patriarchy. Są to zatem: system płac, prace domowe, kultura, seksualność, przemoc.

W ujęciu teorii definiujących płeć jako kategorię strukturalną płeć jest więc widziana przede wszystkim w kategoriach opresji, z której może jedynie wyzwolić zorganizowane działanie zbiorowe. Płeć jako struktura jest trwała, jednostki mają niewielki udział (lub żaden) w jej przekształcaniu. Założenie o ograniczonej sprawczości podmiotu paradoksalnie zbliża przekonania socjolożek tworzących w tym nurcie do poglądów ojców socjologii, którzy w płci widzieli przymuszający fakt społeczny (będący bezpośrednią konsekwencją faktu biologicznego).

Ostatnia z grup teorii bazujących na rozróżnieniu między płcią biologiczną a kulturową wywodzi się z tradycji etnometodologicznej Harolda Garfinkela oraz dramaturgicznej Ervinga Goffmana. Według badaczy tej orientacji płeć kulturowa jest doświadczeniem konstruowanym w interakcjach społecznych, szczególnie w tych codziennych za pomocą symboli i ich

¹³ W tym nurcie lokuje się częściowo działalność polskiego interdyscyplinarnego Think Tanku Feministycznego, zob.: <http://www.ekologiasztuka.pl/think.tank.feministyczny/> [22.02.2012].

¹⁴ Do tego nurtu odnoszą się również pierwsze teorie socjologiczne związane z ruchem wyzwolenia gejów. Zwraca się uwagę na podziały płciowe jako na źródła nierówności społecznej, zob. np. Altman, 1972.

interpretacji. Jest przede wszystkim czynnością i procesem, który jest stale renegotjowany przez działających aktorów.

Wśród powszechnie przywoływanych w literaturze przedmiotu teorii tradycji etnometodologicznej lokuje się koncepcja Suzanne Kessler oraz Wendy McKenna (1978). Płeć powstaje w ciągu interakcji, zaś pierwszym narzędziem służącym zdaniem badaczek identyfikowaniu płci są atrybuty płciowe (*gender attributions*), za których pomocą jednostki klasyfikują innych jako kobiety lub mężczyzn (np. ubranie, fryzura, itd.). Atrybuty płciowe służą typifikacji przede wszystkim wtedy, gdy jednostki mają problem w jednoznacznej ocenie uczestników interakcji społecznych w kategoriach męskości/kobiecości. Dopiero na późniejszych etapach interakcji symbolicznych może dojść do renegotjacji znaczeń i przedefiniowania partnerów/partnerek interakcji¹⁵.

Podobny kierunek rozważań przyjmują Candace West oraz Don H. Zimmerman (1987), autorzy, którzy rozpowszechnili w dyskursie socjologicznym kategorię *doing gender*, czyli nieustannego wytwarzania płci kulturowej w toku codziennych i rutynowych działań społecznych (West, Zimmerman 1987: 126). Płeć nie jest dla nich ani rolą społeczną, ani przypisaną jednostce stałą właściwością, ale raczej efektem sytuacji interakcyjnej i kontekstu społecznego. Kluczowe kategorie, które czynią w relacjach społecznych człowieka istotą płciową, to: *sex*, *sex category*, oraz *gender*, przy czym relacja między tymi elementami jest arbitralna. *Sex* obejmuje biologiczne wskaźniki kobiecości i męskości (np. właściwości endokrynologiczne czy genitalne), które w różnym natężeniu mogą występować u obu płci. *Sex category* to kategoria wytworzona społecznie, którą konstytuują elementy kulturowo uznane za biologię i przywoływane w życiu codziennym jako uzasadnienie różnic między kobietami a mężczyznami. *Sex* i *sex category* mogą się zatem różnić. *Gender* natomiast to aktywność jednostek, która jest podejmowana przez nie jako przez kobiety lub mężczyzn.

West oraz Zimmerman twierdzą, że płeć jest kluczową kategorią organizującą relacje społeczne, ważniejszą i bardziej podstawową aniżeli inne kategorie. Badaczki stawiają radykalną tezę o tym, że typifikacja płciowa i przypisanie partnerowi interakcji społecznej kobiecości lub męskości jest warunkiem *sine qua non* zaistnienia relacji z innymi ludźmi. Wiedza o płci osoby, z którą wchodzimy w relacje, implikuje wyobrażenia o niej, określa oczekiwania społeczne wobec wyglądu, praktyk czy emocji w każdej sytuacji, a zatem proces *doing gender* jest wszechobecny i ujawnia się w każdym doświadczeniu życia społecznego, nie tylko w tym, które bezpośrednio zorientowane jest na aktywności stereotypowo płciowe (Holmes 2009: 48–54).

Teorie zakorzenione w etnometodologii koncentrują się przede wszystkim na analizie podmiotu i podkreślają jego wolność (choć nie absolutną) w działaniu. O ile więc teorie strukturalne kładły nacisk na ograniczenia, a płeć interpretowały jako kategorię zewnętrzną wobec jednostek, o tyle koncepcje ugruntowane w socjologii interpretatywnej akcentują woluntaryzm podmiotu w tworzeniu wzorów płciowych. Warto podkreślić, że w ujęciu

¹⁵ Zdaniem Suzanne Kessler oraz Wendy McKenna kluczową kategorią, która organizuje kategoryzację płciową, są „kulturowe genitalia”. Autorki podkreślają, że gdy wchodzimy w interakcje w osobami, które klasyfikujemy jako kobiety lub mężczyzn za pomocą łatwo identyfikowalnych płciowych atrybutów (ubranie, fryzura), zakładamy ich biologiczną identyfikację. Proces ten jest androcentryczny, to znaczy męskość jest definiowana jako kategoria normatywna, zaś kobiecość jako brak męskich atrybutów genitalnych (Rahman, Jackson 2010: 163).

etnometodologów takich jak West, Zimmerman, Kessler czy McKenna możemy dostrzec zwiastun założeń, które później staną się podstawą koncepcji performatywnych, *queer* czy postmodernistycznych. Otóż stawiają oni tezę o konstruowaniu tego, co powszechnie uznane jest za biologiczne (nie negując jednak istnienia biologicznej płci jako takiej). Różnica płciowa jest zawsze aktem społecznym niezależnie od tego, czy jest konstruowana naukowo czy w codziennych relacjach, to znaczy, gdy badacze prowadzą badania zorientowane na poszukiwanie *differentia specifica* obu płci (a nie podobieństw między nimi), zawsze wytworzą płć jako spolaryzowaną (Rahman i Jackson 2010: 162), utrwalać przekonanie o kobiecości i męskości jako dychotomicznych i odmiennych od siebie, choć wewnętrznie homogenicznych kategoriach¹⁶.

Pierwsze koncepcje powstające w obrębie socjologii płci w latach 60. i 70. były umiarkowane w porównaniu do propozycji teoretycznych, powstałych po zwrocie performatywnym w latach 80., to znaczy można je zakwalifikować do względnego esencjalizmu/konstruktywizmu lub esencjalizującego konstruktywizmu.

4. ZWROT KULTUROWY I ANTYESENCJALISTYCZNY DYSKURS FEMINISTYCZNY

W latach 70. i 80. ubiegłego wieku nauki humanistyczne i społeczne stały się areną znacznych przemian, które uznaje się zazwyczaj za konsekwencję tzw. zwrotu językowego/kulturowego czy postmodernistycznego. Ujmując najogólniej, zwrot ten – dostrzegalny przede wszystkim w socjologii, filozofii, antropologii czy historii – zakładał radykalne zerwanie z naturalistycznym modelem badań nad rzeczywistością kulturową oraz rewizję ugruntowanych w humanistyce, uniwersalizujących i esencjalizujących przekonań na temat natury świata społecznego, podmiotowości czy tożsamości. Badacze utożsamiający się z powyższymi postulatami – tj. konstruktywiści, poststrukturaliści, antropolodzy postmodernistyczni czy zwolennicy różnych nurtów teorii krytycznej – zakwestionowali dominujące dotychczas „wielkie” paradygmaty humanistyki, tj. marksizm i strukturalizm, oferujące całościowe wyjaśnienia specyfiki świata społecznego, eksponując kontekstualność i warunkowość wszelkiej roszczonej sobie prawo do naukowości wiedzy na temat człowieka i jego świata życia. Równocześnie wskazywali oni na konieczność koncentrowania się na kulturowych i dyskursywnych procesach konstruowania rzeczywistości społecznej, podkreślając procesualny, przygodny i niestabilny charakter tej rzeczywistości, a w konsekwencji i jednostkowej tożsamości.

Ten paradygmatyczny zwrot w naukach społecznych i humanistycznych znalazł swe odzwierciedlenie również w refleksji feministycznej oraz wypracowywanych na jej gruncie koncepcjach płci (kulturowej). O ile bowiem kluczowy teoretyczny trop myśli feministycznej w latach 60. i 70. stanowiła analiza relacji pomiędzy płcią biologiczną, rozumianą jako anatomiczna różnica między kobietami a mężczyznami, a płcią kulturową, definiowaną w kategoriach determinowanych społecznie ról płciowych, reprodukcji struktur władzy

¹⁶ Kierunek analiz wyznaczony przez etnometodologów ma swoje zwolenniczki również wśród polskich badaczek (zob. Titkow 2007).

i opresji społecznej czy też codziennych procesów interakcyjnych, o tyle rozwijające się w latach 80. i 90. teorie feministyczne postawiły pod znakiem zapytania samą kategorię płci (zarówno biologicznej, jak i kulturowej), „kobiet” oraz stałej czy uniwersalnej kobiecej tożsamości. Zakwestionowały one tym samym dominujące emancypacyjne „metanarracje” feminizmu drugiej fali (Lyotard 1997; por. Bradley 2008: 82), odnoszące się do spójnego podmiotu feminizmu, obejmującego „wszystkie kobiety”, które łączyć miał fakt przypisania do jednej płci biologicznej (jak postulowało wiele reprezentantek feminizmu radykalnego, kulturowego czy feminizmu różnicy), czy też podzielane doświadczenie opresji społecznej, będące konsekwencją przypisania do określonej płci kulturowej (na co wskazywały zarówno feministki liberalne, jak i marksistowskie). Przedmiotem krytyki reprezentantek kolejnej fali feminizmu – określanego czasem mianem postfeminizmu (Gamble 2006) – stały się więc zwłaszcza wszelkie formy esencjalizmu, choćby konstruktywistycznego, oraz uniwersalizujące tendencje obecne w rozwijanych w latach 60. i 70. koncepcjach płci.

Według Harriet Bradley (2008), Ewy Hyży (2003), czy Joanny Miezielińskiej (2004) jednymi z pierwszych badaczek, które poddały krytyce esencjalizujący charakter feministycznych koncepcji podmiotowości, były czarne feministki, kobiety pochodzące z „Trzeciego Świata” oraz lesbijki. Odnosząc się do partykularności własnego doświadczenia i specyfiki swojego społecznego usytuowania, zakwestionowały one obecny w myśli feministycznej uniwersalizujący i homogenizujący sposób definiowania podmiotu (feminizmu) jako „kobiet w ogóle”, oparty na założeniu podobieństwa, jeśli nie identyczności, doświadczeń i sytuacji „wszystkich kobiet”. Takie ujęcie kobiet nie uwzględniało ich zdaniem społecznego, kulturowego, klasowego, rasowego, etnicznego czy seksualnego zróżnicowania kobiet. Ignorowało ono tym samym wynikającą z tego zróżnicowania odmienność czy wielość ich doświadczeń, interesów, problemów, potrzeb czy roszczeń, uznając za podstawę identyfikacji wszystkich kobiet doświadczenie heteroseksualnych, białych reprezentantek klasy średniej (por. hooks 1981; Rich 2003). Czarne feministki, lesbijki czy przedstawicielki „kolonialnych peryferii” wskazały, że tego rodzaju ujednociające koncepcje podmiotu mają de facto wykluczający i opresyjny charakter, pozostawiając poza granicami feministycznego dyskursu problem wielogłosowości kobiecej perspektywy, wynikającej ze zróżnicowania usytuowania kobiet, wielowymiarowego charakteru kobiecego doświadczenia czy różnorodności kobiecych tożsamości.

Krytyka esencjalizujących ujęć kobiecej podmiotowości oraz tożsamości specyficznych dla feminizmu drugiej fali, podjęta z pozycji wykluczonych, np. kobiet czarnych i nieheteroseksualnych, uległa radykalnej intensyfikacji wraz z popularyzacją na gruncie feminizmu teorii psychoanalitycznej Jacques’a Lacana oraz poststrukturalizmu, dekonstrukcji czy szeroko rozumianego konstruktywizmu, za sprawą takich badaczek jak Anne Balsamo, Susan Bordo, Rosi Brandotti, Judith Butler, Elisabeth Grosz, Donna Haraway, Julia Kristeva, Linda Nicholson czy Gayatri Chakravorty Spivak. Elementem łączącym ich teoretyczne perspektywy – często utożsamiane ze wspomnianym wcześniej zwrotem językowym/kulturowym w naukach humanistycznych i społecznych – było przeświadczenie o językowym, symbolicznym czy dyskursywnym charakterze rzeczywistości społecznej oraz kwestionowanie stabilnego i trwałego charakteru reprezentacji kulturowych. Podważając istnienie pierwotnego źródła znaczenia, jakiegokolwiek uniwersalnej prawdy czy esencji będącej przedmiotem reprezentacji, teorie te koncentrowały się przede wszystkim na procesach konstruowania tożsamości

i podmiotowości, ukazując je nie jako „dane”, ale jako wytwór symbolizacji lub praktyk dyskursywnych.

Lingwistyczny czy kulturowy zwrot w feminizmie wiązał się bezpośrednio z wyjściem poza perspektywę „materialistyczną”, skoncentrowaną na analizie strukturalnych i ekonomicznych uwarunkowań opresji kobiet, specyficzną choćby dla feminizmu marksistowskiego czy liberalnego, radykalnym zanegowaniem esencjalistycznie zdefiniowanego podmiotu feminizmu oraz zwróceniem się w stronę językowych i dyskursywnych praktyk konstruowania płci – nie tylko kulturowej, ale również biologicznej (Bradley 2008; Gamble 2006; Holmes 2009; Ghail i Haywood 2007). Zainspirowane poststrukturalizmem badaczki poddały krytyce obecne we wcześniejszych koncepcjach feministycznych ujęcia kobiecej podmiotowości, zarzucając im naiwny realizm i nieuprawniony uniwersalizm (por. Hyży 2003: 52) oraz pomijanie wielości podmiotowych pozycji, które mogą zajmować kobiety, co mogło w efekcie prowadzić do wykluczania ich doświadczeń z przestrzeni feministycznego dyskursu emancypacyjnego (Butler 2008; Miezielińska 2004; Nicholson 1990; Spivak 1994). Wiele z nich zwróciło również uwagę na to, że próba stworzenia spójnego podmiotu feminizmu stanowi akt arbitralnej oraz – z konieczności – imperialistycznej i opresyjnej decyzji tych kobiet/feministek, które znajdują się w uprzywilejowanej pozycji pozwalającej im formułować takie definicje. Konstruując jednolity podmiot feminizmu, przyczyniają się tym samym do jego naturalizowania oraz reprodukcji istniejących struktur władzy i leżących u podstaw patriarchalnego dyskursu dychotomii kobieta/mężczyzna, męskość/kobiecość (Butler 2008; Haraway 1991; Spivak 1987, 1994).

Wskazując na problematyczny charakter samej kategorii kobiecego podmiotu oraz konstytutywnej dla niego dychotomii kobieta/mężczyzna, wiele badaczek sięgnęło po Derridiańską strategię dekonstrukcji, która pozwoliła ukazać te dychotomie jako binarne opozycje o hierarchicznym charakterze, pozbawione jakiegokolwiek realnego czy trwałego podmiotowego odniesienia (Butler 1993, 2004, 2008; Elam 1994; Spivak 1994). Źródłem inspiracji dla wielu z nich było również zaproponowane przez Michela Foucault ujęcie podmiotu jako historycznego wytworu reżimów wiedzy/władzy oraz specyficznych dla nich technik dyscyplinarnych (Butler 1993, 2008; Bordo 1993; Sedgwick 1990) czy Lacanowska psychoanaliza ukazująca (kobiecy) podmiot jako konstrukt językowy czy symboliczny (Kristeva 1980, 1982; Grosz 1994). Dekonstruując i denaturalizując kategorię płci oraz leżące u jej podstaw założenie o istnieniu stałych, substancjalnych i niezmiennych cech wspólnych wszystkim kobietom, wskazały one na przygodny i niestabilny charakter kobiecej podmiotowości. Jak zaznaczały, wielość zajmowanych przez zdecentrowany (kobiecy) podmiot pozycji dyskursywnych i determinujących go znaczeń oraz wielość uwikłań w różnorodne struktury władzy, identyfikacje i tożsamości sprawiają, że pozbawiony jest on jakiegokolwiek podstawy. Tym samym praktycznie niemożliwe – i intelektualnie niedopuszczalne – staje się budowanie projektu feminizmu „wszystkich kobiet”, występowanie w ich imieniu czy formułowanie uniwersalizujących sądów na ich temat.

Na gruncie antyesencjalistycznego dyskursu feministycznego podobnej dekonstrukcji poddane zostało również rozróżnienie na płć biologiczną i kulturową, leżące u podstaw większości, jeśli nie wszystkich, drugofalowych teorii feministycznych, omówionych w poprzednim paragrafie. Podkreślając, że płć biologiczna – w tym samym stopniu co płć

kulturowa – jest fenomenem dyskursywnym czy wytworem kulturowym, wspomniane badaczki podważyły niekwestionowane dotąd przekonanie o jej materialności i uprzedniości wobec społecznych norm określających płęć kulturową (Butler 1993, 2008; Haraway 1991, Nicholson 1990, 1994; Spivak 1987, 1994). Przykład tego rodzaju dekonstrukcji znaleźć możemy w pracach Butler – *Uwikłani w płęć* (2008) czy *Bodies That Matter* (1993), w których autorka ukazuje kategorię płci biologicznej jako regulacyjny ideał służący reprodukcji heteroseksualnej matrycy i wytwarzaniu podporządkowanych jej upłciowionych ciał. Jej zdaniem płęć biologiczna jest dyskursywnym konstruktem, którego materializacja (będąca równocześnie materializacją ciała) możliwa jest poprzez ciągle powtarzanie czy cytowanie norm płciowych. Tak rozumiana płęć ma zatem performatywny charakter¹⁷, opiera się na repetycji określonych normatywnych praktyk, działań czy cielesnych gestów, które służą wytworzeniu różnicy płciowej i stworzeniu iluzji jej stabilności. W optyce Butler proces performatywnego konstruowania płci oraz materializowania ciała jest również procesem wytwarzania upłciowionego podmiotu, którego zaistnienie jest konsekwencją dostosowania się do regulacyjnych norm dotyczących płci.

Podjęta na gruncie feminizmu dekonstrukcja podmiotowości, która wiązała się z zakwestionowaniem uniwersalnych, niezmiennych czy substancjalnych cech rozstrzygających o płciowej tożsamości „wszystkich” kobiet, nie oznaczała jednak całkowitej negacji kategorii podmiotu czy wykreślenia jej z feministycznej agendy. Przeciwnie, wpisując się w szerszy antyesencjalistyczny dyskurs toczący się w naukach humanistycznych i społecznych, reprezentantki postfeminizmu podjęły liczne próby przedefiniowania kategorii podmiotowości i otwarcia jej na nowe, dotąd pomijane znaczenia i interpretacje. Starając się uniknąć pułapki esencjalizmu i redukcjonizmu, potraktowały one kobiecą/płciową tożsamość nie tyle jako daną czy punkt wyjścia teoretycznych rozważań, ile raczej jako pytanie, które należy stawiać we wciąż nowych kontekstach, nie licząc na możliwość znalezienia na nie jednoznacznej i ostatecznej odpowiedzi. Punkt ciężkości został zatem przeniesiony na analizę różnorodnych procesów konstruowania, wyłaniania się i artykułowania płciowej tożsamości/podmiotowości oraz jej zmienne czy alternatywne figuracje. Z tego też powodu wiele badaczek podjęło wysiłek rekonceptualizacji płciowego podmiotu, odwołując się do takich kategorii jak cielesność czy seksualność.

Jedna z takich prób wiązana jest zazwyczaj z nurtem feminizmu określanym często mianem feminizmu korporealnego (Hyży 2003, Holmes 2009, Grosz 1994, Świerkosz 2008, Witz 2000)¹⁸, który podnosi problem cielesności czy ucieleśnienia jako „przestrzeni” formowania płciowego/kobiecego podmiotu. Do tego nurtu zalicza się (często nie bez zastrzeżeń, wątpliwości czy kontrowersji) takie badaczki jak Elisabeth Grosz, Susan Bordo, Judith Butler, Moirę Gatens czy Margrit Schildrick, które – choć czerpią inspirację z odmiennych perspektyw teoretycznych i w różny sposób odnoszą się do kwestii „materialności” ciała – podejmują próbę nieesencjalistycznego, nieredukcjonistycznego i niedualistycznego ujęcia cielesności oraz ucieleśnionego podmiotu płciowego. Ukazują one ciało nie tyle jako całkowicie naturalny czy

¹⁷ Butler odwołuje się w tym kontekście do słynnej teorii aktów mowy Johna Austina (1993).

¹⁸ Za twórczynię tej kategorii uznaje się Elisabeth Grosz, autorkę pracy *Volatile Bodies: Toward a Corporeal Feminism* (1994).

prelingwistyczny byt, ile raczej jako przestrzeń inskrypcji kulturowych reprezentacji i norm (np. płciowych, seksualnych), mających z konieczności kontekstualny i historyczny charakter. To plastyczne ciało stanowi z kolei podstawę formowania się upłciowionej, zseksualizowanej, płynnej i historycznie usytuowanej podmiotowości. Jak podkreślają jednak Bordo (1993), Braidotti (1994), Grosz (1994) czy Schildrick (1997), zwolenniczki teorii różnicy płciowej, kobiece ciało nigdy nie może zostać w pełni i ostatecznie określone czy zdeterminowane przez kulturowe inskrypcje. Jest ono bowiem przede wszystkim przestrzenią (rozumianą tu oczywiście w nieesencjalistycznych kategoriach) kobiecego doświadczenia, które wymyka się regulacyjnym i dyskursywnym normom.

Inna antyesencjalistyczna próba rekonfiguracji płciowej podmiotowości została podjęta w ramach teoretycznego nurtu określanego mianem teorii *queer*, który rozwinął się na gruncie – ale i w opozycji do – przedstawionego tu dyskursu (post)feministycznego, studiów gejowskich, lesbijskich oraz szeroko rozumianych ruchów LGBT¹⁹. Przedstawiciele teorii *queer*, za których uważa się m.in. wspomnianą już Judith Butler, Dianę Fuss, Teresę de Laurentis, Evę Kosofsky Sedgwick, Stevena Seidmana czy Jeffreya Weeksa, poddali krytyce nie tylko takie ujednociające i esencjalizujące kategorie płciowe (kobieta/mężczyzna), ale wskazali również na niestabilny i wykluczający charakter wszelkich kategorii odnoszących się do tożsamości seksualnej (np. gej, lesbijka), które stanowiły podstawę emancypacyjnej polityki mniejszości seksualnych. Demaskując heteronormatywny charakter kulturowych norm określających zarówno wzorce płciowe, jak i seksualne, a więc ukazując je jako opresyjne, historycznie uwarunkowane i performatywne konstrukty, wielu reprezentantów teorii *queer* opowiedziało się za afirmacją różnicy i porzuceniem wszelkich spójnych kategorii tożsamościowych, a więc nienormatywnych, seksualnych identyfikacji czy form pożądania wymykających się wszelkim klasyfikacjom. Postulowana na gruncie teorii *queer* polityka różnicy miała nieść za sobą subwersyjny czy transgresyjny potencjał; otwarcie na różnice i wykluczone dotąd seksualne praktyki oraz tożsamości mogły bowiem – według reprezentantów tego nurtu – umożliwić destabilizację czy nawet obalenie heteronormatywnych norm określających porządek płci i seksualności.

Co istotne, problem oporu czy kontestacji kulturowych i społecznych norm określających wzorce płciowe zyskał duże znaczenie również na gruncie przedstawionych wyżej antyesencjalistycznych teorii feministycznych. Choć bardzo często krytykowano je właśnie za to, że zaproponowane przez nie ujęcia tożsamości płciowej czy podmiotowości – ukazujące upłciowiony podmiot jako wytwór praktyk dyskursywnych i normatywnych inskrypcji – nie pozwalają na konceptualizowanie działania prowadzącego do zmiany opresyjnego systemu, jaki same demaskowały (Benhabib 1992, 1995; Ebert 1996; Hartsock 1990; por. Hyży 2003: 69–76; Miezielińska 2004: 227–241), wiele reprezentantek postfeminizmu argumentowało, że antyesencjalistyczna strategia definiowania podmiotu nie wyklucza możliwości użycia kategorii sprawstwa, a nawet jej sprzyja. Sprawstwo rozumiane jest tu oczywiście nie jako całkowity brak zdeterminowania czy swobodny akt samostanowienia, dokonywany przez ontologicznie ugruntowany podmiot/kobietę, ale raczej jako zdolność do działania, która wynika z zajmowanej przez podmiot pozycji w danym porządku dyskursywnym czy systemie

¹⁹ Szerzej na temat teorii *queer* pisze w tym tomie „Studiów Humanistycznych AGH” Justyna Struzik.

regulacyjnym (por. Barker 2005: 266–281). Z tej perspektywy proces wytwarzania podmiotowości czy tożsamości płciowej jest procesem, w ramach którego nietrwały i niestabilny podmiot zyskuje również sprawstwo pozwalające mu wykraczać poza – czy kontestować – konstytuujący go system norm płciowych.

Problem sprawstwa pojawia się już w koncepcjach cielesnego podmiotu płciowego, zaproponowanych przez Bordo czy Grosz. Obie autorki zwracają uwagę na ambiwalentny, zarazem biologiczny i inteligibilny, normatywnie określony i procesualny charakter kobiecej cielesności, który sprawia, że upłciwione ciało może stanowić nie tylko *locus* opresji, ale również oporu czy emancypacji. W pracy *Unbearable Weight* Bordo ukazuje przykładowo praktyki i tożsamość kobiet cierpiących na anoreksję lub bulimie jako formę kontestacji – poprzez karykaturę czy „przesadną realizację” – obecnych w danym społeczeństwie hegemonicznych norm dotyczących kobiecej cielesności (Bordo 1993). Kategoria oporu stanowi również kluczowy wątek wspomnianej już, performatywnej koncepcji płci zaproponowanej przez Butler (i stanowiącej inspirację dla wielu twórców teorii *queer*). Jak zauważa autorka *Bodies that Matter*, możliwość sprawstwa czy oporu wpisana jest już w sam proces performatywnego konstruowania upłciwionego podmiotu, który opiera się na konieczności ciągłego powtarzania czy cytowania norm płciowych i seksualnych oraz identyfikacji z nimi (Butler 2008). Jako taki, proces ten nigdy nie jest w pełni zakończony i otwiera tym samym przestrzeń dla alternatywnych figuracji podmiotowości, wynikających z subwersyjnego czy parodystycznego odczytania i odegrania norm płciowych. Przykładem są choćby kulturowe praktyki *drag*, *crossdressing* czy różnorodne gry tożsamościowe, opierające się na identyfikacjach seksualnych, które – jak podkreśla Butler (2008: 244–254) – obnażają przygodny i opresyjny charakter heteroseksualnej matrycy kształtującej jednostkową podmiotowość. Możliwość oporu wobec płciowych i seksualnych norm wiąże się więc bezpośrednio z podejmowanymi przez jednostki działaniami i performatywnymi praktykami o kontrhegemonicznym charakterze, które podważają stabilność i „naturalność” obowiązujących wzorców kobiecości czy męskości.

Bez wątpienia omówione (post)feministyczne ujęcia podmiotowości wpisują się w szerszy antyesencjalistyczny dyskurs toczący się od kilku dziesięcioleci w naukach humanistycznych i społecznych, choćby w ramach studiów kulturowych (Barker 2005; Hall 1992, 1996), teorii postkolonialnej (Bhabha 2010; Loomba 2011; Spivak 1994) czy też szeroko rozumianej myśli postmodernistycznej (Bauman 2007, 2008; Foucault 1998, 2000; Gergen 2008; Jameson 2011; Lyotard 1997; Rorty 2009). Wskazując na płynny, fragmentaryczny czy kontekstualny charakter kobiecej podmiotowości i tożsamości płciowej oraz demaskując leżące u ich podstaw normy społeczne i praktyki dyskursywne, antyesencjalistyczna refleksja feministyczna stanowiła ważny głos w dyskusji poświęconej specyfice społecznych i kulturowych procesów wytwarzania podmiotowości, przyczyniając się m.in. do podważenia specyficznej dla nauk humanistycznych wizji stabilnego, autonomicznego i racjonalnego (męskiego) podmiotu. Spotkała się ona jednak z dużą krytyką na gruncie samego feminizmu. Wiele badaczek – jak choćby Sheila Benhabib (1992, 1995), Teresa Ebert (1996) czy Nancy Hartsock (1990) – odczuło się od „dekonstrukcjonistycznego” nurtu myśli feministycznej, uznając, że uniemożliwia on sformułowanie konstruktywnej feministycznej polityki emancypacyjnej. Zauważyły one m.in., że decentracja kobiecej podmiotowości i dekonstrukcja kategorii płci odbierają

kobietom możliwość występowania pod wspólnym sztandarem (jako „wszystkie kobiety”, które łączy właśnie fakt bycia kobietą), tworzenia własnej narracji oraz podejmowania działań zmierzających do zmiany istniejącego (i opresyjnego wobec nich wszystkich) porządku społecznego. Odrzucenie możliwości istnienia jakiegokolwiek nici łączącej ze sobą kobiety zajmujące różne pozycje społeczne i usytuowane w odmiennych kontekstach kulturowych – poprzez zanegowanie zarówno kategorii płci biologicznej, jak i kulturowej – oraz koncentracja jedynie na jednostkowych aktach subwersji wobec społecznych struktur czy wzorców płciowych (obecna choćby w teorii *queer* czy w koncepcji Butler) stawia pod znakiem zapytania sensowność samego projektu feministycznego oraz formułowanych na jego gruncie roszczeń emancypacyjnych.

Choć trudno dziś mówić o spójnej teorii płci kulturowej, to przyznać należy, że raczej wszyscy współcześni autorzy i autorki zajmujący się zagadnieniem płci wskazują na jej społeczne uwarunkowania i kulturowe zakorzenienie. Taką tezę formułują także ci badacze, którzy skłaniają się ku biologicznym, ewolucjonistycznym czy epigenetycznym perspektywom, to znaczy konstatują oni ważną rolę kontekstu społecznego w procesach wytwarzania płci, widząc ją jako wypadkową relacji biologii i kultury/środowiska (zazwyczaj kładąc jednak nacisk na pierwszorzędne i fundamentalne znaczenie tej pierwszej) (Wharton 2006, Grabowska 2012).

We współczesnej socjologicznej refleksji teoretycznej o płci generalnie wciąż są obecne wszystkie przedstawione w niniejszym artykule perspektywy, które choć inspirujące, to – naszym zdaniem – powinny być raczej traktowane syntetycznie, nie zaś deterministycznie i jednostronnie. Poszukiwanie jednoznacznej odpowiedzi na pytania o genealogię płci i jej pierwotne źródła oraz dowodzenie wyłącznie jej strukturalnych lub tożsamościowych czy też biologicznych uwarunkowań jest uproszczeniem, płęć jest bowiem procesem wieloaspektowym, heterogenicznym i złożonym i – według nas – ta wielostronność powinna być uwzględniana zarówno w teoretycznych założeniach epistemologicznych, jak i metodologii badań nad płcią. Jesteśmy przekonane, że płęć winna być interpretowana jako „kategoria ujmująca **kompleks** [podkreślenie autorek] mechanizmów organizujących życie społeczne” (Titkow 2007: 30).

Niezmiernie ciekawą i obiecującą propozycję teoretyczną, uwzględniającą heterogeniczność płci oraz unikającą redukcjonizmu (który był wszak przypadłością wielu przywołanych w artykule koncepcji) możemy odnaleźć w nurcie instytucjonalnym współczesnej socjologii. Wśród przedstawicieli i przedstawicielek tego nurtu, uwypuklających wieloaspektowość płci i konstatujących jej instytucjonalną genezę, można wskazać przede wszystkim Judith Lorber (1994, 1996), Patricję Yancey Martin (2004), Cecilie L. Ridgeway (2009), Shelley J. Correll (Ridgeway, Correll 2004) czy Beth B. Hess i Myrę Marx Ferree (Hess, Ferree 1987)²⁰. Nurt ten, krytyczny wobec jednostronności teorii podmiotowych i performatywnych, zyskuje dziś coraz większą popularność w naukach społecznych, proponując swoistą syntezę

²⁰ Zob. także tekst Heike Kahlert w niniejszym tomie „Studiów Humanistycznych AGH” oraz Leszczyńska 2012.

dotychczasowego dorobku socjologii płci. W teoriach definiujących płęć w kategoriach instytucjonalnych podkreśla się przede wszystkim to, że jest ona właściwością organizującą ludzkie zbiorowości oraz kategorią intersekcyjną, czyli wchodzącą w relacje strukturalne z innymi kategoriami obejmującymi doświadczenia życia zbiorowego (rasą, klasą, etnicznością itd.). Płęć jest kategorią złożoną, reprodukowaną i produkowaną w różnych obszarach życia społecznego, zarówno na poziomie strukturalnym i normatywnym (tak jak konstatowały feministki materialistyczne), symbolicznym, w codziennych interakcjach (jak twierdzili np. West i Zimmerman), wyraża się w tożsamości (autoidentyfikacji), rozumianej procesualnie, przejawia się zaś w działaniu (co akcentowała Butler), jednakże nie dowolnym i swobodnym, ale uporządkowanym, ucieleśnionym (jak zaznaczały feministki korporalne) i zorganizowanym wokół systemu znaczeń społecznych (zob. Martin 2004, Lorber 1994, Connell 2009, Acker 2006).

Choć socjologia płci – jak każda subdyscyplina socjologii – jest polilogiczna, zaś kategoria płci kulturowej jest niewątpliwie kategorią aktywną, to zgadzamy się z postulatem Cecylii L. Ridgeway i Shelley J. Correll (2004), że dziś za aksjomat w socjologicznej teorii płci kulturowej powinno się przyjąć, że ta „nie jest wyłącznie tożsamością lub rolą społeczną, które są uczone w dzieciństwie i odgrywane w rodzinnych relacjach. Zamiast tego [powinniśmy uznać, że – *przypis autorek*] płęć jest systemem zinstytucjonalizowanych praktyk społecznych, które konstytuują ludzi jako dwie znacząco różne kategorie, mężczyzn i kobiety, oraz organizujących społeczne relacje nierówności, bazujące na tym rozróżnieniu” (Ridgeway, Correll 2004: 510).

BIBLIOGRAFIA

- Acker, Joan. 2006. *Inequality Regimes. Gender, Class, and Race in Organizations*, „Gender & Society” 20, s. 441–464.
- Alexander, Jeffrey C. 2006. *Zasadność teorii socjologicznej: dlaczego końca nie widać?*, w: Aleksandra Jasińska-Kania, Lech M. Nijakowski, Jerzy Szacki i Marek Ziółkowski (red.), *Współczesne teorie socjologiczne*, t. 1, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar, s. 56–62.
- Altman, Dennis. 1972. *Homosexual: oppression and liberation*, New York: Outerbridge & Dienstfrey.
- Austin, John. 1993. *Mówienie i poznawanie*, Warszawa: PWN.
- Barker, Chris. 2005. *Studia kulturowe. Teoria i praktyka*, Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Barlösius, Eva. 2009. *Klasycy w złotych ramach. Przyczynek do socjologii klasyków*, w: Aleksander Manterys i Janusz Mucha (red.), *Nowe perspektywy teorii socjologicznej*, Kraków: Zakład Wydawniczy NOMOS, s. 5–29.
- Bauman, Zygmunt. 2007. *Tożsamość. Rozmowy z Benedetto Vecchim*, Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne.
- Bauman, Zygmunt. 2008. *Zindywidualizowane społeczeństwo*, Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne.

- Beauvoir, Simone de. 2003. *Druga pleć*, Warszawa: Jacek Santorski & Co.
- Bem, Sandra Lipsitz. 2000. *Męskość, kobiecość: o różnicach wynikających z płci*, Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne.
- Benhabib, Sheila. 1992. *Situating the Self: Gender, Community and Postmodernism in Contemporary Ethics*, New York: Routledge.
- Benhabib, Sheila. 1995. *Feminism and Postmodernism*, w: Linda Nicholson (ed.), *Feminist Contentions. A Philosophical Exchange*, London: Routledge, s. 17–35.
- Berger, Peter L., Thomas Luckmann. 2010. *Spoleczne tworzenie rzeczywistości*, Warszawa: PWN.
- Bhabha, Homi, 2010. *Miejsca kultury*, Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Bly, Robert. 2004. *Żelazny Jan. Rzecz o mężczyznach*, Poznań: Zysk i S-ka.
- Bordo, Susan. 1993. *Unbearable Weight: Feminism, Western Culture, and the Body*, Berkley: University of California Press.
- Bradley, Harriet. 2008. *Pleć*, Warszawa: Wydawnictwo Sic!
- Braidotti, Rosi. 1994. *Nomadic Subjects: Embodiment and Sexual Difference in Contemporary Feminist Theory*, New York: Columbia University Press.
- Brickell, Chris. 2006. *The Sociological Construction of Gender and Sexuality*, „Sociological Review” 1, s. 87–113.
- Buss, David M. 2001. *Psychologia ewolucyjna. Jak wytłumaczyć społeczne zachowania człowieka? Najnowsze koncepcje*, Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne.
- Butler, Judith. 1993. *Bodies that Matter. On the discursive limits of „sex”*, New York: Routledge.
- Butler, Judith. 2004. *Undoing Gender*, New York: Routledge.
- Butler, Judith. 2008. *Uwikłani w pleć. Feminizm i polityka tożsamości*, Warszawa: Wydawnictwo Krytyki Politycznej.
- Chafetz, Janet Saltzman. 2006. *Handbook of the sociology of gender*, Texas: A&M University, College Station.
- Chodorow, Nancy. 2006. *Osobowość płci a reprodukcja macierzyństwa*, w: Aleksandra Jasińska-Kania, Lech M. Nijakowski, Jerzy Szacki, Marek Ziółkowski (red.), *Współczesne teorie socjologiczne*, t. 2, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar, s. 1206–1209.
- Cixous, Hélène. 1993. *Śmiech meduzy*, „Teksty Drugie”, nr 4–5–6, s. 147–167.
- Clarke, Edward. 1975. *Sex in Education*, dostęp online: <http://www.gutenberg.org/files/18504/18504-h/18504-h.htm> [23.02.2012].
- Comte, Auguste. 1973. *Rozprawa o duchu filozofii pozytywnej. Rozprawa o całokształcie pozytywizmu*, oprac. Barbara Skarga, Warszawa: PWN.
- Connell, Raewyn. 1987. *Gender and Power: Society, the Person and Sexual Politics*, California: Stanford University Press.
- Connell, Raewyn. 2009. *Gender. Short Introduction*, Cornwall: Polity Press.
- Culbertson, Philip L. 2001. *Construction of Gender*, w: Johnatan Michie (ed.), *The Social Sciences. Reader's Guide*, Vol. 1, London, Chicago: Fitzroy Dearborn Publishers, s. 638.
- Delphy, Christine. 2007a. *Na rzecz feminizmu materialistycznego*, w: Christine Delphy, Colette Guillaumin, Monique Wittig, *Francuski feminizm materialistyczny*, tłum. i red. Maria Solarska i Martyna Borowicz, Poznań: Instytut Historii UAM, s. 57–68.

- Delphy, Christine. 2007b. *Wyzwolenie kobiet czy praw korporacyjne matek*, w: Christine Delphy, Colette Guillaumin, Monique Wittig, *Francuski feminizm materialistyczny*, tłum. i red. Maria Solarska i Martyna Borowicz, Poznań: Instytut Historii UAM, s. 95–126.
- Deutsch, Francine M. 2007. *Undoing Gender*, „Gender & Society” 21, s. 106–127.
- Domańska, Ewa. 2007. *Zwrot performatywny we współczesnej humanistyce*, „Teksty drugie” nr 5, s. 48–61.
- Durkheim, Emilé. 2006. *Samobójstwo: studium z socjologii*, Warszawa: Oficyna Naukowa.
- Durkheim, Emilé. 2011. *O podziale pracy społecznej*, Warszawa: PWN.
- Ebert, Teresa. 1996. *Ludic Feminism and After: Postmodernism, Desire and Labour in Late Capitalism*, Ann Arbor: University of Michigan Press.
- Elam, Diane. 1994. *Feminism and Deconstruction. Ms en Abyeme*, New York: Routledge.
- Engels, Fryderyk. 2002. *Pochodzenie rodziny, własności prywatnej i państwa: w związku z badaniami Lewisa H. Morgana*, dostęp online: <http://www.marxists.org/polski/marks-engels/1884/pochodzenie/index.htm> [25.02.2012].
- Firestone, Shulamith. 1979. *The Dialectic of Sex*, dostęp online: <http://www.marxists.org/subject/women/authors/firestone-shulamith/dialectic-sex.htm> [23.03.2012].
- Foucault, Michel. 1998. *Nadzorować i karać*, Warszawa: Wydawnictwo KR.
- Foucault, Michel. 2000. *Historia seksualności*, Warszawa: Czytelnik.
- Gamble, Sarah. 2006. *Postfeminism*, w: Sarah Gamble (ed.), *The Routledge Companion to Feminism and Postfeminism*, New York: Routledge, s. 36–46.
- Gergen, Kenneth. 2008. *Nasycone Ja. Dylematy tożsamości w życiu współczesnym*, Warszawa: PWN.
- Ghail, Máirtín Mac an, Christian Haywood. 2007. *Gender, culture and society: contemporary femininities and masculinities*, London: Palgrave Macmillan.
- Grabowska, Anna. 2012. *Płeć mózgu*, referat podczas Tygodnia Mózgu 2012 w Krakowie, wykład 12 marca, Auditorium Maximum Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Grosz, Elisabeth. 1994. *Volatile Bodies: Toward a Corporeal Feminism*, Bloomington: Indiana University Press.
- Guillaumin, Colette. 2007. *Rasa i natura. System oznaczeń. Idea grupy naturalnej i stosunków społecznych*, w: Christine Delphy, Colette Guillaumin, Monique Wittig, *Francuski feminizm materialistyczny*, tłum. i red. Maria Solarska i Martyna Borowicz, Poznań: Instytut Historii UAM, s. 17–44.
- Hall, Stuart. 1992. *The Question of Cultural Identity*, w: Stuart Hall i in. (eds.), *Modernity and Its Futures*, Cambridge: Polity Press, s. 273–326.
- Hall, Stuart. 1996. *Who Needs Identity?*, w: Stuart Hall i Paul Du Guy (eds.), *Questions of Cultural Identity*, London: Sage, s. 1–17.
- Haraway, Donna. 1991. *Simians, Cyborgs, and Women: The Reinvention of Nature*, New York: Routledge.
- Hartsock, Nancy. 1990. *Foucault on Power: A Theory for Women*, w: Linda Nicholson (ed.), *Feminism/Postmodernism*, London: Routledge.
- Hess, Beth B., Ferree Myra Marx. 1987. *Analyzing gender: a handbook of social science research*, Newbury Park: Sage.

- Holmes, Mary. 2009. *Gender And Everyday Life*, London, New York: Routledge.
- hooks, bell. [właśc. Gloria Jean Watkins]. 1981. *Ain't I a Woman?*, Boston: South End Press.
- Hyży, Ewa. 2003. *Kobieta, ciało, tożsamość. Teorie podmiotu w filozofii feministycznej końca XX wieku*, Kraków: Universitas.
- Irigaray, Luce. 2010. *Ta plec (jedną) płcią niebędąca*, Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Jameson, Fredric. 2011. *Postmodernizm czyli logika kulturowa późnego kapitalizmu*, Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Kessler, Suzanne J., Wendy McKenna. 1978. *Gender: an ethnomethodological approach*, Chicago: University Chicago Press; London: The University London Press.
- Kristeva, Julia. 1980. *Desire in Language: A Semiotic Approach to Literature and Art*, New York: Columbia University Press.
- Kristeva, Julia. 1982. *The Power of Horror: An Essay on Abjection*, New York: Columbia University Press.
- Leszczyńska, Katarzyna. 2011. *Kobiecość i męskość z punktu widzenia socjologii. Gender w kontekście przemian społeczeństwa informacyjnego*, w: Łucja Kaprańska (red.), *Kulturowe aspekty społeczeństwa informacyjnego*, Łódź: Wydawnictwo Printpap, s. 79–109.
- Leszczyńska, Katarzyna. 2012. *Instytucjonalizacja płci kulturowej*, maszynopis niepublikowany.
- Lomba, Ania. 2011. *Kolonializm/postkolonializm*, Poznań: Wydawnictwo Poznańskie.
- Lorber, Judith. 1994. *Paradoxes of Gender*, New Haven and London: Yale University Press.
- Lorber, Judith. 1996. *Beyond the Binaries: Depolarizing the Categories of Sex, Sexuality, and Gender*, „Sociological Inquiry” 2, s. 143–159.
- Liotard, Jean-François. 1997. *Kondycja ponowoczesna. Raport o stanie wiedzy*, Warszawa: Fundacja Aletheia.
- Machut-Mendecka, Ewa. 2001a. *Kobieta bez zasłony. Muzułmanka w świetle wiary i kultury*, w: Ewa Machut-Mendecka (red.), *Być kobietą w Oriencie*, Warszawa: Dialog, s. 18–33.
- Machut-Mendecka, Ewa. 2001b. *Archetypy islamu*, Warszawa: Eneteia.
- Marshall, Barbara L. 2002. *Snips and Snails and Theorists' Tales Classical Sociological Theory and the Making of 'Sex'*, „Journal of Classical Sociology” 2, s. 135–155.
- Martin, Patricia Yancey. 2004. *Gender As Social Institution*, „Social Forces” 4, s. 1249–1273.
- Miezielińska, Joanna. 2004. *(De)konstrukcje kobiecości. Podmiot feminizmu a problem wykluczenia*, Gdańsk: słowo/obraz terytoria.
- Mill, John Stewart. 1995. *O rządzie reprezentatywnym. Poddaństwo kobiet*, Kraków: Znak.
- Mitchell, Juliet. 1966. *Women: The Longest Revolution*, dostęp online: <http://www.marxists.org/subject/women/authors/mitchell-juliet/longest-revolution.htm> [23.03.2012].
- Morgan, Robin. 2003. *Sisterhood Is Forever*, Washington: Washington Square Press, Simon & Schuster.
- Nicholson, Linda (ed.). 1990. *Feminism/Postmodernism*, London: Routledge.
- Nicholson, Linda. 1994. *Interpreting Gender*, „Signs” 20, s. 79–105.
- Oakley, Ann. 2005. *The Ann Oakley reader. Gender, women and social science*, Bristol: Polity Press.
- Parsons, Talcott. 1972. *Szkice z teorii socjologicznej*, Warszawa: PWN.

- Radwan-Pragłowski, Janusz. 2009. *Kobieta i mężczyzna. Człowiek rozdwojony*, Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Rahman, Momin, Jackson Stevi. 2010. *Gender and Sexuality. Sociological Approach*, Cambridge, Malden: Polity Press.
- Rich, Adriane. 2003. *Zapiski w sprawie polityki umiejscowienia*, „Przegląd Filozoficzno-Literacki” nr 1(3), s. 31–48.
- Richardson, Diane. 2008. *Conceptualizing Gender*, w: Richardson Diane, Victoria Robinson (eds.), *Introducing. Gender and Women's Studies*, New York, London: Palgrave Macmillan, s. 3–19.
- Ridgeway, Cecilia L. 2009. *Framed Before We Know It: How Gender Shapes Social Relations*, „Gender & Society” 23, s. 145–160.
- Ridgeway, Cecilia L., Shelley J. Correll. 2004. *Unpacking the Gender System: A Theoretical Perspective on Gender Beliefs and Social Relations*, „Gender & Society” 4, s. 510–531.
- Risman, Barbara J. 2004. *Gender As A Social Structure Theory Wrestling With Activism*, „Gender & Society” 4, s. 429–450.
- Rorty, Richard. 2009. *Przygodność, ironia i solidarność*, Warszawa: Wydawnictwo WAB.
- Rowbotham, Sheila. 1973. *Feminism in the Radical and Early Socialist Movement*, w: *Hidden from History. 300 Years of Women's Oppression and the Fight Against It*, dostęp online: <http://www.marxists.org/subject/women/authors/rowbotham-sheila/hidden-history.htm#s8> [23.03.2012].
- Schildrick, Margrit. 1997. *Leaky Bodies and Boundaries: Feminism, Postmodernism and (Bio)ethics*, New York: Routledge.
- Sedgwick, Eve. 1990. *Epistemology of the Closet*, Berkley: University of California Press.
- Shope, Janet Hinson. 1994. *Separate but Equal: Durkheim's Response to the Woman Question* „Sociological Inquiry” 1, s. 23–36.
- Skeggs, Beverley. 2008. *The dirty history of feminism and sociology: or the war of conceptual attrition*, „The Sociological Review” 4, s. 670–690.
- Spencer, Herbert. 1970. *Social statics: the conditions essential to human happiness specified and the first of them developed*, New York: Robert Schalkenbach Foundation.
- Spivak, Gayatri. 1987. *In Other Words. Essay in Cultural Politics*, New York: Routledge.
- Spivak, Gayatri. 1994. *Can the Subaltern Speak?*, w: Patric Williams i Laura Chrisman (eds.), *Colonial Discourse and Postcolonial Theory*, New York: Columbia University Press, s. 66–111.
- Subramaniam, Mangala. 2001. *Gender and social relations*, w: Johnatan Michie (ed.), *The Social Sciences. Reader's Guide*, Vol. 1, London: Fitzroy Dearborn Publishers s. 639–641.
- Sydie, Rosalind Ann. 1994. *Sex and the sociological fathers*, „Canadian Review of Sociology and Anthropology” 2, s. 117–138.
- Świerkosz, Monika. 2008. *Feminizm korporalny w badaniach literackich. Próba wyjścia poza metaforę cielesności*, „Teksty drugie”, nr 1–2, s. 75–95.
- Thorne, Barrie. 1993. *Gender Play: Girls and Boys in School*, New Brunswick: Rutgers University Press, Buckingham, England: Open University Press.
- Titkow, Anna. 2007. *Tożsamość polskich kobiet. Ciągłość, zmiana, konteksty*, Warszawa: Instytut Filozofii i Socjologii PAN.

- Uliński, Maciej. 2001. *Kobieta i mężczyzna. Dzieje refleksji filozoficzno-społecznej*, Kraków: Aureus.
- West, Candace, Don H. Zimmerman. 1987. *Doing Gender*, „Gender and Society” 2, s. 125–151.
- Wharton, Amy S. 2006. *The Sociology of Gender. An Introduction to Theory and Research*, Malden-Oxford: Blackwell Publishing.
- Widerberg, Karin. 2000. *Harriet Holter: A Pioneer in Gender Studies and Sociology*, „Acta Sociologica” 43, s. 413–420.
- Witz, Anne. 2000. *Whose Body Matters? Feminist Sociology and the Corporeal Turn in Sociology and Feminism*, „Body and Society” 6, s. 1–24.
- Witz, Anne, Barbara L. Marshall. 2003. *The quality of manhood: masculinity and embodiment in the sociological tradition*, „The Sociological Review” 3, s. 339–356.
- Woodward, Kath. 2008. *Gendered Bodies: Gendered Lives*, w: Richardson Diane, Victoria Robinson (eds.), *Introducing. Gender and Women's Studies*, New York, London: Palgrave Macmillan, s. 75–90.

BETWEEN ESSENTIALISM AND CONSTRUCTIVISM. GENDER IN THE THEORETICAL REFLECTION OF SOCIOLOGY – REVIEW OF CONCEPTIONS

In this paper the authors take up the attempt to identify the main theoretical tracks of gender categories, which were initially present in the classical sociology, and then in the singled out specialized contemporary sociological subdisciplines.

In the paper the transformations within the sociological conceptualization of gender are presented as the peculiar de-essentialisation. The expression of de-essentialising of gender can be noticed in the gradual departing from its biological and naturalistic understanding, which is grounded in the classical reflection of sociology, towards the defining gender in the social and cultural categories (gender roles, power relations, interactions) and finally towards general deconstruction of the all essential concepts of sexual and gender identities.

Key words: gender, sociological theory, sociology, essentialism, constructivism